

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد «**M.A**»

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

نهادهای خیریه و وقفی علی آبادکتول در عهد قاجار و پهلوی

استاد راهنما:

دکتر محمد رادمنش

استاد مشاور:

دکتر سکینه سعیدی

نگارش:

حجت بهرآبادی

تابستان ۱۳۹۱

Islamic Azad university

Shahrood Branch

Faculty of Literature and Humanities Department of History

Thesis "MA" on Iran History in Islamic period

Subject :

**Pious Foundational organizations of Aliabad
Kashan in Qajar and Pahlavi era**

Thesis Advisor :

Mohammad Radmanesh.ph.d

Consulting Advisor :

Sakineh Saedy

by :

Hojjat Bahrabadi

Summer 2012

سپاسگزارى :

سپاس و ستايش خداي را كه به من توفيق داد تا بتوانم اين
پايان نامه را در سايه الطاف بيكرانش به پايان برسانم اينك بنا بر مصداق آيه شريفة (من لم يشكر
المخلوق ، لم يشكر الخالق) بر خود لازم مي دانم از اساتيد محترم و بزرگوار جناب آقاي دكتور
محمد رادمنش و سركار خانم دكتور سكينه سعدي كه در اين پايان نامه به عنوان استاد راهنما و
مشاور از ايشان كسب فيض نمودم و از علم و دانش ايشان بهره بردم و مرا در پيشبرد امور آن
ياري فرمودند ، و از كلييه همكاران و دوستان به ويژه جناب آقاي سيد رسول ميرزاىي و
همكاران محترم در اداره اوقاف و امور خيريه شهرستان علي آباد كتول كه بدون پشتيباني و
مساعدت آنها ، انجام اين امور ميسر نمي شد كمال تشكر و قدرداني خود را ابراز دارم و از
درگاه باري تعالي سعادت و سلامتشان را مسئلت مي نمايم .

تقدیم به :

به تمام کسانی که به من آموختند
و در راه ارتقای علم و تعالی انسان بدون ریا پیشگام بوده اند.

و

خانواده گرامی به ویژه همسر عزیزم

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده
فصل اول : کلیات	
۳	مقدمه
۶	بیان مساله
۶	پرسشها و فرضیات
	پیشینه ادبیات تحقیق
	روش و ابزار تحقیق
۸	مشکلات تحقیق
۸	فصول تحقیق
	نقد و بررسی منابع تحقیق
فصل دوم : تعریف و تحلیل مفاهیم اساسی وقف	
۱۱	تعریف لغوی و اصطلاحی وقف
۱۱	اقسام وقف
۱۲	وقف عام
۱۲	وقف انتفاع
۱۲	وقف منفعت
۱۲	شرایط وقف
۱۳	شرایط موقوفه
۱۳	متوالی
۱۳	شرایط متوالی
۱۴	نائب التولیه
۱۵	مشروعیت وقف
۱۶	وقف اموال جهت امور درمانی
۱۷	انگیزه های وقف
۱۹	اندیشه های موقوفه خواری
۲۰	رویکرد اجتماعی وقف
۲۰	رویکرد اقتصادی وقف
۲۱	رویکرد فرهنگی وقف
فصل سوم : بستر زمانی وقف در اسلام و ایران	
۲۴	ارزش والای وقف در جهان اسلام
۲۵	بررسی اولین موقوفه در جهان اسلام
۲۷	مروری کوتاه بر وقف و امور خیریه در جهان اسلام

۲۹	زمین های وقفی در دوره اسلامی
۲۹	در دوران پس از غلبه عرب زمین های به دو گونه تقسیم می شدند
۳۰	وقف در امور خیریه در ایران ،قبل از اسلام
۳۱	وقف خاص
۳۱	وقف عام
۳۱	وقف در امور خیریه از قرن اول تا ظهور صفویه
۳۵	بررسی اوقاف و امور خیریه در دوره صفویه
۳۶	انواع مالکیت اراضی در دوره صفویه
۳۶	زمین های وقفی بر سه نوع بودند
۳۷	علت توسعه وقف در دوره صفویه
۳۸	بررسی اداره موقوفات و امور خیریه در دوره افشاریه و زندیه
۴۰	بررسی اوقاف و امور خیریه در دوره قاجار
۴۲	انواع زمین های وقفی در دوره قاجار
۴۳	بررسی اوقاف و امور خیریه در دوره پهلوی

فصل چهارم : وقف و امور خیریه در علی آباد کتول در دوره قاجار

۴۷	گزارشی از اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان علی آباد کتول
۴۸	باز خوانی موقوفه علیخان قوانلوی قاجار
۵۰	موقوفه میرزا حسن مستوفی کوهساری الاصل کتولی
۵۲	باز خوانی موقوفه سالار معزز
۵۳	استعلام و استشهاد جهت حق التولیت حاجی اکبر معزری
۵۳	استشهادیه جهت موقوفه سالار معزز
۵۴	موقوفه شیخ محمد رضا مشهور به سلطان العلماء قاجار قوانلو
۵۴	باز خوانی موقوفه شیخ محمد رضا مشهور به سلطان العلماء قاجار قوانلو
۵۷	موقوفه آقا خان امیر امجد
۵۷	باز خوانی موقوفه آقا خان امیر امجد
۶۰	روستای چینو
۶۱	روستای چلی سفلی (پایین چلی)

فصل پنجم : اوقاف و امور خیریه علی آباد کتول در دوره پهلوی

۶۵	روستای الازمن
۶۶	نهادهای خیریه و وقفی روستای الازمن
۶۷	روستای الامن
۶۷	نهادهای خیریه و وقفی روستای الامن
۶۸	روستای اسلام آباد فندرسک
۶۹	نهادهای خیریه و وقفی روستای اسلام آباد فندرسک
۷۰	روستای السستان
۷۱	نهادهای خیریه و وقفی روستای السستان

۷۲	روستای الوستان
۷۲	روستای امیرآباد
۷۵	روستای باقرآباد
۷۹	روستای بالا چلی
۸۲	روستای برفتان
۸۵	روستای بدراق نوری
۸۸	روستای بلوک غلام
۸۹	بررسی اوقاف و امور خیریه روستا بلوک غلام
۹۰	روستای پیچک محله
۹۱	روستای طاویر
۹۳	روستای جهان بینی
۹۵	روستای حاجیکلاته
۹۸	روستای حکیم آباد
۹۸	اوقاف و امور خیریه روستای حکیم آباد
۱۰۱	روستای : رق چشمه (ریگ چشمه)
۱۰۲	روستای زرین گل
۱۰۴	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای زرین گل
۱۰۶	روستای ساورکلاته
۱۰۶	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای ساورکلاته
۱۰۸	روستای سنگدوین
۱۰۸	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای سنگدوین
۱۱۰	روستای شجاع آباد
۱۱۰	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای شجاع آباد
۱۱۴	روستای شیرنگ
۱۱۴	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای شیرنگ
۱۱۷	روستای ضیاء آباد
۱۱۷	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای ضیاء آباد
۱۱۹	روستای عباس آباد
۱۱۹	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای عباس آباد
۱۲۱	روستای عرفان آباد
۱۲۱	نهادهای خیریه و وقفی روستای عرفان آباد
۱۲۲	روستای فاضل آباد
۱۲۲	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای فاضل آباد
۱۲۵	روستای قوشکری
۱۲۵	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای قوشکری
۱۲۷	روستای کردآباد

۱۲۷	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای کردآباد
۱۳۰	روستای گلستان
۱۳۲	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای ماران کلاته
۱۳۴	روستای ماران کلاته
۱۳۵	روستای مازیاران
۳۵۱	بررسی اوقاف و امور خیریه در روستای مازیاران
۱۳۷	روستای مایان
۱۳۷	امور خیریه و وقفی روستای مایان
۱۳۹	روستای محمدآباد
۱۴۰	اوقاف و امور خیریه روستای محمدآباد
۱۴۲	روستای معصوم آباد
۱۴۴	روستای مزرعه کتول
۱۴۴	نهادهای خیریه و وقفی روستای مزرعه کتول
۱۴۷	روستای نسرکان
۱۴۷	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای نسرکان
۱۴۹	روستای نصرت آباد
۱۵۰	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای نصرت آباد
۱۵۲	روستای نوده کتول
۱۵۲	بررسی اوقاف و امور خیریه روستای نوده کتول
۱۵۴	محله جنگلده
۱۵۴	بررسی اوقاف و امور خیریه محله جنگلده
۶۰	محله علی آباد
۱۶۴	دبستان حاج محمد علی یوسفی
۱۶۵	دبستان رازی
۱۶۵	خانه حاج غلام علیمردانی
۱۶۶	مسجد جامع
۱۶۷	مسجد محمدیه
۱۶۸	مسجد امام حسن
۱۷۰	مسجد موسی بن جعفر
۱۷۲	نقش روحانیون در اداره ی اوقاف و امور خیریه در منطقه ی علی آباد کتول
۱۷۲	فعالیت های اداره ی اوقاف و امور خیریه شهرستان علی آباد کتول
۱۷۳	نقش موقوفات و امور خیریه در شهرستان علی آباد کتول و روستاهای تابعه
	نتیجه گیری
	۱۷۵
	پیشنهادات
	۱۷۸
	پیوست ها
۱۸۰	
۱۸۱	پ ۱ - فرم مساحت های اجرای مسجد

۱۸۲	پ ۲ - موقوفه سادات شیرنگی
۱۸۳	پ ۳ - موقوفه میر روح اله حسینی استرآبادی
۱۸۶	پ ۴ - موقوفه حاج اسفندیار کتولی
۱۸۷	پ ۵ - موقوفه ملک حسین الازمنی
۱۸۸	پ ۶ - اقرار نامه موقوفه ملک حسین الازمنی
۱۸۹	پ ۷ - مصالحه موقوفه ملک حسین الازمنی
۱۹۰	پ ۸ - موقوفه حاج فولاد
۱۹۱	پ ۹ - تولیت ابوک درمورد موقوفه حاج فولاد
۱۹۲	پ ۱۰ - علی خان قوانلوی قاجار
۱۹۵	پ ۱۱ - موقوفه علینقی خان فندرسکی
۱۹۷	پ ۱۲ - موقوفه حاج غلام علیمردانی
۱۹۸	پ ۱۳ - موقوفه سالار معزز
۲۰۱	پ ۱۴ - موقوفه کربلایی ذوالفقار معزز
۲۰۲	پ ۱۵ - فرم شناسنامه مسجد
۲۰۳	پ ۱۶ - فرم فعالیت های دینی و فرهنگی مسجد
۲۰۴	منابع و مأخذ
۲۰۸	چکیده انگلیسی

چکیده :

انجام کارهای عام المنفعه و دستگیری از نیازمندان به هر شکل ممکن ، از جمله اموری است که از دیرباز ، مردم ملل مختلف کم و بیش به آن توجه داشته اند ، امروزه در سراسر دنیا ، علاوه بر نهادهای دینی ، سازمانهای غیر دولتی و حتی نهادهای دولتی سعی در تشویق مردم به این مهم دارند .

در جهان اسلام وقف اموال جهت امور عام المنفعه و برای رفاه نیازمندان از مواردی است که توجه زیادی به آن معطوف شده و نیکوکاری های زیادی در قالب وقف و امور خیریه صورت گرفته است .

بسیاری از عناصر شهری و روستایی مانند :مسجد ،حسینیه،حمام ،چاه آب ،مدرسه و..... تحت عنوان وقف و امور خیریه احداث و راه اندازی شده اند .

ترویج فرهنگ بالنده وقف و امور خیریه در بین مردم و توجه به این امر مهم در برنامه ریزی های توسعه شهری و روستایی جایگاه ویژه ای دارد .با یک نگاه تاریخی در می یابیم که دولتها به تنهایی در حل مشکلات اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی نمی توانند موفق باشند و نیازمند همکاری نهادهای مردمی هستند یکی از نهادهای مردمی که نقش موثری در سازماندهی اجتماعی ، اقتصادی و فرهنگی داشته است نهاد وقف و امور خیریه است .

این تحقیق بر اساس کار میدانی ،کتابخانه ای و پرسشگری در محل مورد نظر صورت گرفته است .و به بیان شناسایی موقعیت جغرافیایی ، وضعیت ساختمانی ، قومیت ها ، وابستگی موقوفات با یکدیگر نحوه ی استفاده از آنها ، بازسازی ، کارکردهای متنوع وقف و امور خیریه و مشکلات موجود و راه حل هایی جهت استفاده بهینه با تکیه بر وقف نامه ها ، نوع موقوفات ، تعداد و درآمد آنها در ادوار مختلف ، درصد افراد باسواد و رابطه آنها با موقوفات و امور خیریه و همچنین نوع موقوفات در دوره قاجار و پهلوی را مورد بررسی قرار داده است بررسی به عمل آمده نشانگر این است که عامل اصلی موقوفات در برخی ادوار شاید ترس از تصرف زمین ها بوده که وقف بر اولاد شده ولی بیشتر موقوفات و امور خیریه در علی آباد کتول مانند: مسجد ، تکیه ، حسینیه ، زینبیه ، مدارس و همچنین زمین های کشاورزی وابسته به مساجد و یا اماکن مذهبی دیگر و اماکن آموزشی بوده که درآمد این زمین ها صرف مراسم عزاداری و اطعام و زنده نگه داشتن حماسه عاشورا و آموزش می شده است .

کلید واژه : وقف و امور خیریه ، فرهنگ ، بازسازی ، اعتقادات ، هیئت امناء ، تمدن ، مراسم .

فصل اول

کلیات

مقدمه :

بدون تردید یکی از سنت های بزرگ جوامع اسلامی سنت حسنه وقف و امور خیریه است ، که از با سابقه ترین میراث ارزشمند اسلامی می باشد . که از صدر اسلام تا کنون در همه ی جوامع اسلامی سخت مورد توجه بوده و به رغم نوسان ها و حوادث و دگرگونی ها و بلاها و مصیبت هایی که در طول عمر طولانی خود با آنها دست به گریبان بوده ، آثار بسیار ارزشمند و موثری در

زمینه های گوناگون فرهنگی ، اجتماعی ، اقتصادی و ... برجای گذاشته است و همچنین می تواند بعنوان یکی از موثرترین عوامل در این جنبه ها و زمینه ها در جوامع اسلامی مطرح باشد

وقف و خیراندیشی تاریخی به قدمت و تمدن انسان دارد ، نگاهی گذرا به فرهنگ و تمدن های بشری کافی است تا با آثار و برکات مادی و معنوی وقف در گستره ی کشورهای اسلامی و غیر اسلامی آشنا شویم .

واقفان دور اندیش و خیر اندیش ، در وقفنامه های خود اموالی را جهت رضای حق وقف کرده اند ، مانند : همدردی با فقرا و مستمندان ، رسیدگی به امور زندگی آنها ، احداث مراکز علمی ، پژوهشی و فرهنگی ، عبادی ، بهداشتی و درمانی ، کمک به زوار ، مسافران ، تعمیر پل ها و معابر عمومی ، رسیدگی به بچه های بی سرپرست ، ایتم ، احیاء و تداوم نهضت امام خمینی (قدس سره شریف) کمک به زندانیان و درماندگان ، ابن سیل ، تعلیم و تربیت ، خرید لباس برای دانش آموزان بی بضاعت و خرید جهیزیه و ... لذا یکی از سنت هایی که باید در بنای جامعه نوین اسلامی مورد توجه و عنایت خاص قرار گیرد ، احیای سنت های اسلامی از جمله سنت حسنه ی وقف و امور خیریه است .

بیشتر موقوفات و امور خیریه در این شهرستان فقط در حد نام و مکان و شخص واقف بیان شده و اکثر آنها هیچ گونه پرونده ای در اداره ی اوقاف و امور خیریه این شهرستان ندارند ، در این تحقیق به بررسی انگیزه ی واقفین و اهداف اقتصادی ، اجتماعی و اسلامی آنها پرداخته شده است ، لذا با عنایت به تجارب گذشتگان و سازماندهی امر وقف و امور خیریه می توان نسبت به مشارکت های مردمی به منظور ترویج فرهنگ وقف برنامه های متنوع و گسترده ای را ایجاد نمود .

موقوفات و امور خیریه در علی آباد کتول با سابقه و اسنادی که در دوره ی صفویه باقی مانده است ، نشانگر این حقیقت است که مردم این دیار از گذشته های دور به این مسئله پایبند بوده و اعتقادات آنان در این زمینه بسیار مشهود است ، از جمله :

۱- وقفنامه خواجه مظفرین فخرالدینی بتکچی ، تاریخ وقف (۹۱۹ هـ . ق) بطول ۹ متر و ۱۸ سانتی متر که شامل موقوفات نامبرده ، از منطقه ی کلاله تا حدود کردکوی ، که قسمتی از آن مربوط به منطقه کتول و بعضی روستاهای مجاور است .

۲- وقفنامه ی سادات شیرنگی معروف به « محمدآ » تاریخ وقف (۹۸۹ هـ . ق) برای اولاد ذکور خود ، نسل بعد نسل ، که شامل قسمتی از روستاهای بلوک استرآباد رستاق و فخر عمادالدین

(کتول و بعضی از روستاهای فندرسک) را شامل می شده است .

۳- وقفنامه ی آقا میر روح الله حسینی استرآبادی ، تاریخ وقف (۱۰۶۰ هـ . ق) چهاردانگ از بلوک فخر عماد الدین (کتول و ...) را بر اولاد ذکور خود وقف نموده است .

۴- وقفنامه ملک حسین الازمنی ، تاریخ وقف (۱۱۳۵ هـ . ق) چهاردانگ و نیم ، از قریه الازمن با حقایب آن از رودخانه کفشگیری کتول را بر اولاد ذکور خود ، نسل بعد از نسل وقف نمود است .

۵- وقفنامه حاج فولاد (فرزند ملا صالح استرآبادی ، تاریخ وقف (۱۱۴۸ هـ . ق) در این وقفنامه مقدار شش دانگ حجر از سی و سه حجر مجرای آب رودخانه کفشگیری را به انضمام شش دانگ خاک زیر کلاته را وقف بر اولاد ذکور خود نسل بعد نسل و پس از انقراض آنها بر اولاد اناث و پس از انقراض ، برای تعزیه داری چهارده معصوم و شهدای صحرای کربلا وقف نموده است .

متأسفانه اکثر موقوفات دوره ی قاجار و در علی آباد کتول فاقد پرونده می باشند . یا در دست اشخاص خاص قرار گرفته و یا فقط در برخی کتاب ها مانند : تاریخ کتول و یا جغرافیای تاریخی کتول به آنها پرداخته شده است . که فقط در حد باز نویسی ، برخی از آنها می باشد ، از این دوره ی وقفنامه علیخانه قاجار و سالار معزز ، در اداره ی اوقاف و امور خیریه این شهرستان دارای پرونده می باشند که با گذشت زمان و یا فروش موقوفات توسط فرزندان و یا تصرف آنها توسط افراد زورمند، متأسفانه فاقد کارایی می باشند و فقط نامی از آنها بر جای مانده است . در این بین وقفنامه ی علی نقی خان فندرسی که مربوط به بخش رامیان بوده و هم اکنون بخشی از آن به منطقه ی علی آباد کتول پیوسته است . دارای کارایی می باشد که در دوره ی انقلاب اسلامی سازماندهی شده و دارای درآمد مختصری می باشد .

اوقاف و امور خیریه در دوره ی پهلوی در این شهرستان که در ابتدا به ساخت اماکن متبرکه و مسجد و سپس حمام و در دوره های اخیر به ساخت مدرسه و زمین کشاورزی و حفر چاه معطوف گردیده ، مورد پژوهش جدی قرار نگرفته و مأخذ یا گزارش مطلوبی در دست نیست .

در زمینه ی عوامل ایجاد نهادهای خیریه و وقفی در علی آباد کتول عواملی مانند ، اعتقادات مذهبی جمعیت و صعیت مالی مناسب در بعضی از روستاها ، میزان افراد با سواد مطالعاتی انجام

شده ، بیانگر این است که تعداد بیشتر موقوفات به روستاها اختصاص داشته که البته بعضی از این روستاها بدلایلی : کوچک بودن، عدم وجود افراد با درآمد بالا، و قرار گرفتن بعضی از آنها در مناطق بیلاقی یا تازه تأسیس بودن برخی از روستاها ، فاقد نهادهای خیریه و وقفی می باشد . در تحقیق حاضر ، نگارنده ، با مراجعه به اداره ی اوقاف و امور خیریه استان گلستان و شهرستان علی آباد کتول و با مراجعه به ادارات مختلف از جمله فرمانداری ، اداره ی تعاون و جهاد کشاورزی و با حضور در محل و مشاهده مستقیم و گفتگو با معتمدین و ریش سفیدان در شهرستان و روستاهای تابعه و با زحمات بسیار و بی وقفه این کار را به پایان رسانده است .

بیان مساله :

هدف از این تحقیق بررسی اهمیت موقوفات و امور خیریه در شهرستان علی آباد کتول و حومه می باشد، در این راستا سعی شده به بیان شناسایی موقعیت جغرافیایی وضعیت ساختمانی وابستگی موقوفات با یکدیگر نحوه استفاده از آنها، باز سازی، کارکردهای متنوع وقف در امور خیریه و مشکلات موجود و راه حل‌هایی جهت استفاده بهینه با تکیه بر وفتنامه ها ارائه گردد زیرا بیشتر موقوفات و امور خیریه در این شهرستان فقط در حد نام مکان و شخص واقف بیان شده و اکثر آنها هیچ پرونده ای در اداره اوقاف و امور خیریه این شهرستان ندارند.

در این تحقیق به بررسی انگیزه واقفین و اهداف اقتصادی، اجتماعی و اسلامی آنها پرداخته شده است. لذا با عنایت به تجارب گذشتگان و سازماندهی امر وقف می توان نسبت به مشارکت های مردمی به منظور ترویج فرهنگ وقف برنامه های گسترده ای را ایجاد نمود.

پرسشها و فرضیات :

در وهله اول مهمترین سوالاتی که در خصوص موضوع مورد پژوهش به ذهن ها خطور می کند عبارتست از :

- ۱- مهمترین انگیزه های واقفینی در منطقه علی آباد کتول در چه زمینه ای بوده است ؟
- ۲- آیا موقوفات و امور خیریه در این شهرستان تاثیری در توسعه، شهر و روستا ها داشته است و چرا امروزه، نقش آنها کمتر است ؟
- ۳- آیا مهاجرت از استان های دیگر به این دیار در کمیت و کیفیت موقوفات و امور خیریه چه تاثیری داشته است ؟

۴- نقش روحانیت در اوقاف و امور خیریه چه تاثیری در این زمینه داشته است ؟ سازمان دادن به تحقیق در محور فرضیه ها بهترین وسیله هدایت منظم و استوار آن است ، چنانچه کار تحقیقی بر اساس یک یا چند فرضیه نباشد، نمی توان آنرا تحقیق واقعی به حساب آورد .

فرضیه های مورد بررسی در این تحقیق عبارت است از :

- ۱- در برخی از ادوار شاید ترس از تصرف زمین ها بوده است ولی بیشتر موقوفات جهت عزاداری و اطعام و زنده نگه داشتن حماسه عاشورا بوده است .
- ۲- در گذشته وقف نقش محسوس و قابل ملاحظه ای در توسعه شهرستان علی آبادکتول داشته است و به مرور سیر نزولی به خود گرفته است.
- ۳- مهاجرین نقش بسیار زیادی در توسعه اماکن مذهبی و آموزشی این شهرستان داشته اند.
- ۴- روحانیت در ایجاد نهادهای وقفی و خیریه نقش موثری ایفا کرده اند.

پیشینه ادبیات تحقیق :

مورد یا مواردی، اگر در این زمینه انجام گرفته، می توان گفت :که فقط در حد باز نویسی برخی از موقوفات و پرداختن یه مطالب اقلیمی و مردمی بوده است و در باب جغرافیایی تاریخی و تاریخ کتول می توان به کتابهایی همچون، جغرافیایی تاریخی کتول و تاریخ کتول و مقالاتی که در این باب وجود دارد، مد نظر قرار داد، که در مورد اوقاف و امور خیریه علی آباد کتول شایان توجه نمی باشد و ماخذ مطلوبی در دست نیست و بیشتر به اوقاف دوره صفویه پرداخته اند.

روش و ابزار تحقیق :

در این تحقیق از روشهای زیر برای جمع آوری اطلاعات استفاده شده است :

۱- مطالعه کتابخانه ای و اسناد

الف: مطالعه کتابخانه ای: جهت جمع آوری اطلاعات مورد نیاز تقریباً به کلیه منابع چاپی موجود در کتابخانه ها، اعم از کتب، نشریات و فرهنگ نامه ها مراجعه گردیده و از آنها فیش برداری شده است .

ب: مطالعه اسنادی: با توجه به سابقه وقف در اسلام و ایران برای دستیابی به اطلاعات و اسناد مورد نیاز به ادارات مختلف از جمله اوقاف امور خیریه استان گلستان، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان علی آباد کتول، مراجعه و اطلاعات مهمی جمع آوری شده .

۲- مطالعه میدانی :

الف: مراجعه به ادارات و سازمان های مختلف جهت تهیه آمار و اطلاعات مورد نیاز و مصاحبه با کارشناسان در شهر و روستاها .

ب: مراجعه به محل موقوفات و امور خیریه در شهرستان و روستاهای تابعه، اطلاعات لازم در محل از طریق مشاهده مستقیم تکمیل گردید.

مشکلات تحقیق :

انجام و به ثمر رساندن هیچ کار تحقیقی، بخصوص تحقیق میدانی بدون مشکل نخواهد بود از جمله تحقیق حاضر که از این قاعده مستثنی نبوده است از جمله مشکلات در تحقیق حاضر می توان به این موارد اشاره کرد:

- ۱- کمبود اطلاعات آماری مورد نیاز
- ۲- کمبود منابع مطالعاتی و تحقیقاتی که جنبه تحلیلی و مستند داشته باشد با وجود سابقه دیرینه وقف و امور خیریه در این منطقه
- ۳- عدم ثبت بسیاری از موقوفات و امور خیریه در اداره اوقاف و امور خیریه
- ۴- عدم شناخت کافی اهالی منطقه در مورد مطالعه نسبت به وضعیت موقوفات و اهمیت آن
- ۵- عدم پاسخگویی کافی، اهالی در مورد موقوفاتی که در اداره اوقاف و امور خیریه فاقد پرونده می باشد.

۶- نبود اطلاعات لازم در مورد موقوفاتی که در اداره اوقاف شهرستان علی آباد کتول دارای پرونده می باشند، زیرا فقط به نام محل برخی از این موقوفات از جمله اماکن مذهبی اشاره شده است

فصول تحقیق :

به دلیل اعتقادات دینی استوار و ایمان و پاداش فراوانی که مهمترین عامل معنوی در برانگیختگی افراد بر وقف ثروت هایشان بوده است در عرصه های مختلف برای خیر رساندن به جامعه و اهمیت وقف در اسلام و ایران با توجه به وقف و امور خیریه در علی آباد کتول در دوره های قاجار و پهلوی، این رساله از پنج فصل تشکیل شده که فصل اول آن کلیات، و فصل دوم آن به مبانی وقف اختصاص یافته در فصل سوم به گستره تاریخی وقف در اسلام و ایران تا اواخر دوره پهلوی بر اساس اسناد و مدارک موجود پرداخته شده و در فصل چهارم به وضعیت وقف این شهرستان و حومه در دوره قاجار را همراه با تصویر، مورد بررسی قرار داده و وقف نامه ها را باز خوانی نموده و مواردی از آن را تشریح و توضیحات لازم را داده و در فصل پنجم اوقاف و امور خیریه را در دوره پهلوی مورد بررسی قرار داده است. در انتهای این پایان نامه

نیز، به نقش روحانیون در این شهرستان و همچنین فعالیتهای اداره اوقاف و امور خیریه و نقش موقوفات و امور خیریه در علی آباد کتول که شامل امور اجتماعی، فرهنگی و مذهبی و اقتصادی میباشد پرداخته و راه حلها را مورد بررسی قرار داده و سپس نتیجه گیری و پیشنهادها را ارائه نموده است و در قسمت پیوستها، متن تعدادی از وقف نامه ها و پرسش نامه ها، منابع و مآخذ و چکیده انگلیسی ضمیمه گردیده است.

نقد و بررسی تحقیق :

نگارنده در گرد آوری اطلاعات و تدوین این رساله تا آنجایی که اطلاعات در دسترس بوده و تحقیق میدانی اجازه می داد، نهایت سعی و تلاش خود را بکار برده تا حتی المقدور، اطلاعات لازم در این باب را درج نماید. با اینکه منابع موفق و قابل استناد، کمیاب و یا به زحمت در دسترس قرار می گرفت و همچنین یک سلسله تحقیقات میدانی با امکانات موجود و عدم رضایت یکسری از واقفین میسر نمی شد ولی سعی و کوشش بسیاری بعمل آمده تا مندرجات آن متکی به منابع و مآخذ معتبر و موفق باشد و درج آمار و ارقام نیز با استناد صورت گیرد در بهره گرفتن از منابع عمدتاً چهار دسته منابع تاریخی، غیر تاریخی، اسناد و تحقیق میدانی استفاده شده است.

بنابراین منابع و ماخذی که بیشتر بکار گرفته شده، جنبه مذهبی و فقهی و حقوقی داشته و در بخش مربوط به گسترده تاریخی وقف از منابع و ماخذ تاریخی و اجتماعی، اقتصادی و سیاسی سود جسته، آنچه که مربوط به تاریخ و جغرافیای منطقه کتول بوده از منابع، ماخذ محلی استفاده شده، همچنین بهره مندی از اسناد خطی موقوفات و اسناد و مدارک موجود در ادارات مختلف، بازدید از محل و پرس و جو با بزرگان و افراد سرشناس، این کار به انجام رسیده است.

فصل دوم تعریف و تحلیل مفاهیم اساسی وقف

تعریف لغوی و اصطلاحی وقف :

وقف در اصطلاح: اغلب فقها وقف را تحبیس اصل و اطلاق منفعت یا تحبیس اصل و تبییل ثمره ، تعریف کرده اند ، محقق کرکی می نویسد: منظور از تجسس اصل ، منع از تصرف به معنای نقل و انتقال از قبیل بیع ، هبه و است فاضل مقداد نیز در توضیح می نویسد : منظور از تحبیس اصل ، جلوگیری از نقل و انتقال آن است ، از جهت خودش و معنای اطلاق منفعت همان اباحه هر گونه تصرف برای مستحق آن است.^۱

وقف در لغت یعنی به حالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن ، وقف کردن بر مساکین چیزی را در راه خدا ، آنچه در ملک کسی نباشد و به راه خدا آن را گذاشتن و در بعضی نگهداشتن و حبس کردن عینی ملکی است بر ملک واقف آن (نه خدا) و مصرف کردن منفعت آن در راه خدا و بعضی فقها گویند: وقف حبس عین است بر ملک خدای تعالی پس بنابر این ملکیت مالک آن به خداوند منتقل می شود.^۲

ماده ۵ قانون مدنی با الهام از مبانی فقهی ، وقف را این گونه تعریف می کند: "وقف عبارت از اینکه عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود" منظور از حبس نمودن مال در این ماده این است که واقف مال را برای همیشه از مالکیت خود ، خارج می کند و عین مال غیر قابل انتقال به دیگران حتی توسط موقوف علیه است ، منظور از تسبیل در ماده مذکور این است که واقف منافع مال وقف شده را برای مصارف خیریه برای رضای خدا اختصاص می دهند.^۳

شیخ طوسی در مبسوط ، وقف را اینگونه تعریف کرده است "فالوقف تحبیس الاصل و تسبیل المنفعه" وقف عبارت است از حبس کردن اصل مال از طرف مالکش به وجهی از وجوه به نحوی که فروش آن ممنوع باشد ، به ارث منتقل نگردد قابل هبه (بخشش) نباشد ، فروخته نشود و به تسبیل المنفعه یعنی منافع آن در راه خداوند قرار داده شود.^۴

اقسام وقف :

وقف به اعتبار موقوفه علیه به "عام" و "خاص" و به اعتبار نحوه تحصیل در آمد به "وقف انقطاع" و "وقف منفعت" تقسیم می شود.

وقف خاص: وقفی که مخصوص دسته ای خاص باشد مانند: وقف بر اولاد

وقف عام :

وقفی که مخصوص دسته ای خاص یا قطعه ای نیست مانند: وقف بر فقرا ، روضه خوانی ، اطعام ، مساجد و طلاب و

وقف انتفاع :

۱- حائری (یزدی) ، محمد حسن ، وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی ، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی ، چاپ اول ، ۱۳۸۰ ، ص ۲۸

۲- دهخدا ، علی اکبر ، لغت نامه ، جلد ۴۹ ، سال ۱۳۷۰ ، ص ۲۳۴

۳- جعفری لنگرودی ، محمدجعفر ، ۱۳۸۰ ، حقوق اموال ، انتشارات گنج دانش ، تهران ، چاپ پنجم ، ۱۳۸۰ ، ص ۱۹۷

۴- سلیمی فر ، مصطفی ، نگاهی به وقف و آثار اقتصادی آن ، سال ۱۳۷۰ ، ص ۱۲